

שתי כתובות עמוניות

שמואל אחיטוב

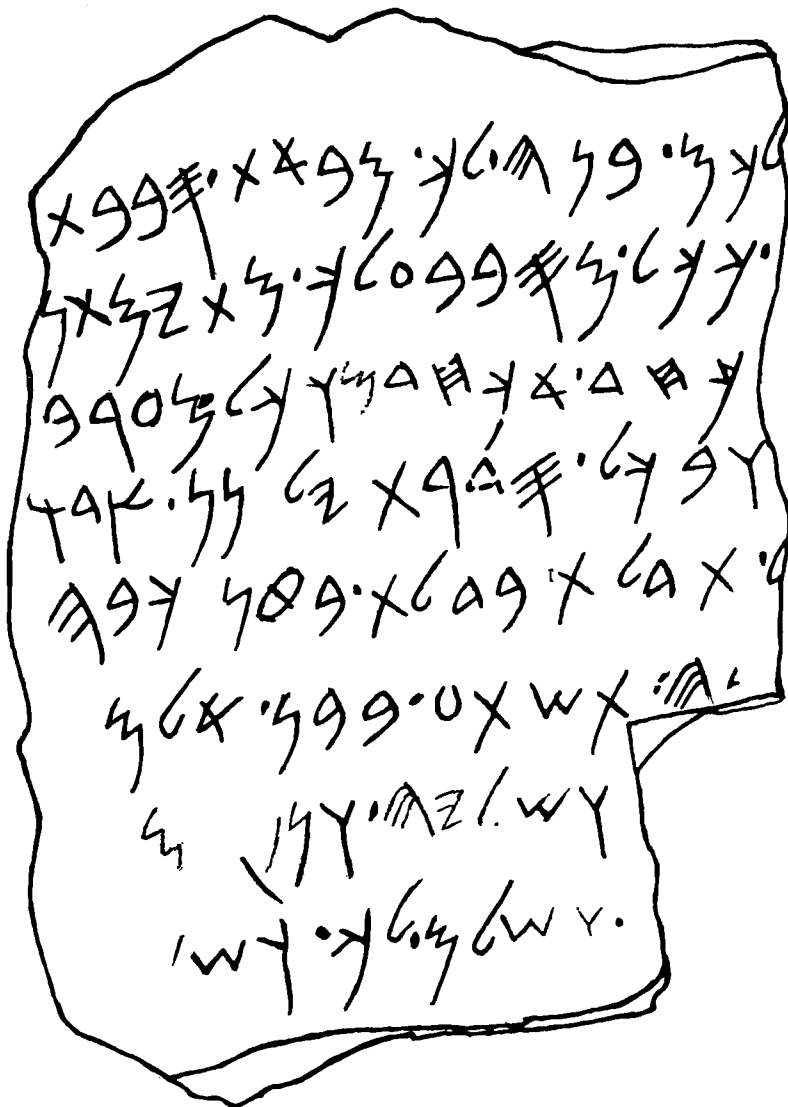
עד לפני כחמש-עשרה שנה לא נודעו לנו כתובות עמוניות, מלבד הכתובות הקצרות החקוקות בחותמות¹ וכתובת קצרה על בסיס של פסלון מרבת-עמון,² שנחגלו קשיים רבים בפענוחה. והנה, בשנת 1961 נתגלתה כתובת מונומנטאלית בחפירות שבג'בל אל-קלעה, תלה של מצודת רבת-עמון; אבל פרסומה נתעכב עד לשנת 1969.³ באותה שנה נתגלה בחפירות בתיאטרון הרומאי של רבת-עמון שבר של אבן-בזלת ועליו כתובת מונומנטאלית קטועה בח שתי שורות: '[בעל.אבן] / בנעמן'.⁴ בשנת 1972 נמצא בחפירות בתל סיראן שבמגרשי האוניברסיטה של רבת-עמון, בקבוק ברונזה ועליו כתובת עמונית רבת עניין וחשיבות שנתפרסמה במהירות, בשנת 1973.⁵ כתובות אלה ובייחוד הכתובת ממצודת רבת-עמון והכתובת שעל בקבוק הברונזה מתל סיראן, מעידות על עולמם ולשונם של בני עמון, שכניהם ויריביהם של בני ישראל בתקופת המקרא.⁶

1 סקירה אחרונה של החומר האפיקראפי העמוני ולשונם של בני עמון אצל G. Garbini, *Le lingue semitiche*, Napoli 1972, pp. 97–108. סקירה קצרה של החומר האפיקראפי העמוני עד לשנת 1971 אצל ב' עדה, 'עמון, אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים תשל"ב, עמ' 266–269, וביבליוגרפיה בעמ' 271.

2 Y. Aharoni, 'A New Ammonite Inscription', *IEJ*, I (1950–1951), pp. 219–222; R.D. Barnett, 'Four Sculptures from Amman', *ADAJ*, I (1951), pp. 34–36; R.T. O'Callaghan, 'A Statue Recently found in Amman', *Orientalia*, XXI (1952), pp. 184–193; Yona Yellin-Kallai, 'Notes on the New Ammonite Inscription', *IEJ*, III (1953), pp. 123–126. לאחרונה פירש ונדן מחדש את הכתובת על-פי תצלומים ובדיקת הכתובת עצמה במוזיאון של רבת-עמון. לדעתו יש לקרוא את הכתובת: '[...] שו ירחעור/בר ז]כר בר שנב'. הוא הציג לזהות את שנב עם Sanipu מלך עמון המוזכר בכתובת של תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור (ראה: A.L. Oppenheim, in: J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament* F. Zayadine, 'Note sur l'inscription de la statue: ANET, Princeton 1969³, p. 282); (להלן: ANET); דא עקא. באף כתובת עמונית, ואפילו בכתובות המאוחרות שעל בקבוק הברונזה מתל סיראן והאוסטרקונים מחשבון, אין משתמשים במלה הארמית 'בר' במקום 'בן'.

3 עיין להלן.
4 R.W. Dajani, 'The Amman Theatre Fragment', *ADAJ*, XII–XIII (1967–1968); pp. 65–67, pl. XXXIX; B. Oded, 'The Amman Theatre Inscription', *RSO*, XLIV (1969), pp. 187–189; F.M. Cross, 'Notes on the Ammonite Inscription from Tell Sirān', *BASOR*, CCXII (Dec. 1973), p. 13, n. 9; J.A. Sauer, in H.O. Thompson & F. Zayadine, 'The Works of Amminadab', *BA*, XXXVII (1974), p. 18; עיין להלן.

5 F.M. Cross, 'An Ostrakon from Heshbon', שנמצאו בחשבון, *Andrews University Seminary studies*, VII (1969), pp. 223–229; idem, 'Heshbon Ostrakon II', *ibid.*, XI (1973), pp. 126–131; idem, 'Ammonite Ostraca from Heshbon', *ibid.*, XIII (1975), pp. 1–20. נחשבים לעמוניים על-פי שיקולים פאליאוגראפיים—הכתב הארמי. ראה: J. Naveh, 'Hebrew Texts in Aramaic Script in the Persian Period?', *BASOR*, CCIII (Oct. 1971), p. 32. לאחרונה נתפרסם אוסטרקון F.M. Cross, 'Heshbon Ostrakon XI', *Andrews University Seminary Studies*, XIV (1976), pp. 145–148.

כתובת ממצודת רבת-עמון

האוסף הצנוע של הכתובות העמוניות שהגיע לידינו אפשר לחוקרים להעשיר את ידיעותינו על תולדות בני עמון, על-ידי שילוב החומר האֶפִּיגְרָפִי העמוני במידע השאוב מן המקרא ובמעט הידוע לנו על העמונים מכתובות מלכי אשור ובבל. לעניין זה חשובים ביותר אוסף החותמות העמוניים והכתובת שעל בקבוק הברונזה מתל סיראן, שלפיהם נעשו נסיונות לשחזר את שושלת מלכי עמון. אבל יש לציין (ראה להלן), כי עוד הרבה סתומות לא נתבררו. אף נעשו נסיונות לתאר את דקדוקה

של הלשון העמונית לפי אוסף התעודות העמוניות שבידינו. אבל יש לתהות על הדקדוק העמוני כפי שתואר על-ידי גרביני⁷ המפריז בקשרי העמונית עם הערבית-הדרומית. אוצר השמות העמוניים— כפי שהוא מתגלה בחותמות— והכתובת ממצודת רבת-עמון זורעים אור על הדת העמונית. על קיומה של יצירה ספרותית אצל העמונים ועל קשריה אל ספרויות המזרח הקדמון למדים אנו לראשונה מתוך שתי התעודות שלהלן, שסגנון משקף צד זה שבתרבות העמונית.

הכתובת ממצודת רבת-עמון

הכתובת בת שמונה השורות חקוקה על שבר-אבן שמידותיו המירביות 260x194 מ"מ. היא נפגמה שעה שעשו בה שימוש משני כאבן-בניין, ראשי השורות וסופיהן ניזוקו ואי-אפשר לדעת מה היה רוחבה המקורי. אבל הן מתצלומי האבן הן מתוכן הכתובת ברי שנחקקו עליה רק שמונה שורות. תצלומים מעולים של הכתובת פורסמו על-ידי הורן ועל-ידי פֶּשׁ. לפי בחינה פאליאוגראפית סבור הורן שהכתובת נחקקה בתחילת המאה השמינית לפני הספירה, ואילו קרוס מקדים אותה לשנים 875–825 לפני הספירה, בקירוב.

הכתובת היא כנראה מצבה שהקים מלך עמון במקדש שבנה למֶלֶכָם אלוהיו. בה הוא מספר על מצוות האֵל לבנות לו מבואות טובות; כתמורה מבטיח לו האֵל נצחון על אויביו. עוד מדובר כנראה על סדריי-המקדש, על הוראה לירוא את האֵל, והכתובת מסיימת בברכה למלך ולביתו. נראה שהכתובת כולה כרוכה בדבר אלוהים למלך על בניין מבנים כלשהם במקדש ועל סדריו. דרישת האֵל מהמלך לבנות לו מקדש באה בתעודות מהמזרח הקדמון, כגון: בגליל A של גֵּדָא,⁸ וב'כתובת החלום' שעל הגליל של נַבּוֹנָאִיד, מספר. 9. ובמקרא: מצוות ה' למשה לבנות את המשכן (שמות לו ואילן) ונבואות חגי המזרות את שבי-ציון לבנות את המקדש (חגי א). כיוצא בזה מצינו בתעודות מארי דבר אלוהים ביד נביא לבנות שער כלשהו בעיר תְּרָקָה.¹⁰ יש להשוות לעניין זה גם את הכתובת המספרת על חלומו של פרעה תחותימס הרביעי ליד הספינקס בגיזה, ובו דרש ממנו הספינקס לחשוף אותו מחולות המדבר המכסים אותו.¹¹

יש לכתובת גם פירושים אחרים, אף אין הסכמה גמורה בפיענוחה. קריאתי ופירושי מבוססים על הפרסומים הקדמים והתצלומים שאצל הורן ואצל פֶּשׁ ורופא.¹²

7 לעיל, הערה 1.

8 ראה: 26–27, S.N. Kramer, *The Sacred Marriage Rite*, Bloomington & London 1969, pp. 26–27.

9 S. Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, Leipzig 1912, pp. 218–221.

10 ARM, III, no. 78:10–26. וראה: א' מלמט, 'ניצני נבואה בתעודות מארי', ארץ-ישראל, ד (תשט"ו), עמ' 78–80.

11 ראה: J.A. Wilson, *ANET*, p. 449.

12 S.H. Horn, 'The Ammān Citadel Inscription', *BASOR*, CXCVIII (Feb. 1969), pp. 2–13; F.M. Cross, 'Epigraphic Notes on the Ammān Citadel Inscription', *ibid.*, pp. 13–19; W.F. Albright, 'Some Comments on the Ammān Citadel Inscription', *BASOR*, CXCVIII (Apr. 1970), pp. 38–40; G. Garbini, *Le lingue semitiche*, Napoli 1972, pp. 104–108; E. Peuch & A. Rofé, 'L'inscription de la citadelle d'Amman', *RB*, LXXX (1973), pp. 531–546, pl. XX.

13 'כתובת חדשה מרבת-עמון', קדמוניות, ה (חשל"ב), עמ' 27–28. לרשימת המחקרים המנויים אצל פֶּשׁ ורופא (עמ' 531, הערה 1), הוסיף: P.-E. Dion, 'Motes d'épigraphie Ammonite', *RB*, LXXXII (1975), pp. 29–33.

1	מ]לכמ.בנה.לכ.מבאת.סבבת]	5	ל.תדלת.ברלת.בטנכרה]
2	].ככל.מסבבעלכ.מתימתנ]	6	].נה.תשתע.בבנ.אלמ]
3	].כחד.אכחדמוכל.מערב]	7	].וש[א]ה.ונ[א]א]
4	].ובכל.סדרתילננצדק]	8	].שלמ.לכ.ושל]מ]

לקמן הכתובת מנוקדת. אין הניקוד מתיימר להציג את ההנעה המקורית בלשונם של בני עמון, אלא נועד לקרב את הכתוב לקורא האמון על העברית המקראית:

1	ויאמר לי מ]לכם: בנה לך מבאת סבבת]
2	].ככל מסבב עלך מ]מתן]
3	].כחד אכחדם וכל מערב]
4	].ובכל סדרת ילגן צדק]
5	תנע]ל תדלת בדלת בטן כרה]
6	].נה תשתע בבן אלם]
7	]. ? ? ? ?]
8	].שלם לך ושל]ם לביתך]

פירוש
שורה 1

ההשלמה [ויאמר לי מ]לכם משוערת ותלויה בהנחה שהמדובר במצוות מלכם למלך (אולברייט). אפשר, כמובן, לגרוס כהצעת קרוס המשווה את הפתיחה המקוטעת כאן לדברי שלמה בעת חנוכת המקדש: 'בנה בניתי בית זבול לך' וכו' (מלכים-א ח ג), ולשחזר נוסח מעין: 'הבית אשר פלוני בנה למ]לכם, בנה לך (גם) מבואות סובבות'. שחזורו המלא של קרוס ('בית אשר בנתי לך אדני מלכם בנה לך מבאת סבבת') מניח שהכתובת היתה בעלת שורות ארוכות, ולפנינו חלקה השמאלי הפגום של הכתובת. רופא מציע: בנה. לדעת הורן, המהדיר הראשון של הכתובת, יש להשלים: 'א-מ]לכם בנה לך' וכו'; הכתובת פתחה אפוא בשמו של המלך, שהיה מורכב בשם האל.

מ]לכם. שמו או תוארו של האל של בני עמון. מחוץ למקרא (מלכים-א יא ה, ג; ואולי גם שמואל-ב יב ל; צפניה א ה) מוזכר השם מלכם בחותם עמוני, 'חתמ.מנגאנר/ת ברכ למלכמ',¹³ וברשימת אלים מאוגרית.¹⁴ פירוש השם: מלך.¹⁵

מ]באת. לפנינו מונח ארכיטקטוני, המציין שער או בית-שער. מבואות הוזכרו במקרא בזיקה לערים מוקפות חומה, לארמון המלך ולבית-המקדש. בזיקה לערים בצורות מכונן המונח 'מבוא' כנראה למבוא-סתרים בניגוד לשער העיר (שופטים א כד-כה). וכנראה מעין

13 N. Avigad, 'Seals of Exiles', *IEJ*, XV (1965), pp. 222-228, pl. 40

14 C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, no. 17:11

15 וראה י"ש ליכט, 'מלך, מלכ', *מלפ"ם*, אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 1112-1113.

מבואות-הסתר העשויים במנהרות או פרודורים תת-קרקעיים שנודעו בכמה מביצורי ערים במזרח הקדמון, כגון מנהרת-הסתרים של חֶשֶׁשׁ (בוֹגֻזְקִי), בירת ממלכת החתים;¹⁶ מעבר-הסתרים בחומת-הסוגרים של המצודה ברמת-רחל;¹⁷ המנהרה בחלקלקה של לכיש;¹⁸ ועוד. בבית-המלך בירושלים היה 'מבוא הסוסים' (מלכים-ב יא טז = דברי הימים-ב כג טו). במקדש היו 'מבוא המלך החיצונה' (מלכים-ב טז יח), שהוא אולי המבוא המוזכר בפרשת המלכת יואש (דברי הימים-ב כג יג), וה'מבוא השלישי אשר בבית ה'' (ירמיה לח יד). כמה ממבואות המקדש הוזכרו בתיאורי המקדש שבספר יחזקאל (מב ט; מד ה; מו יט). ויש כמוכן ביטוי כללי—מבוא. אולברייט מפרש מבוא 'נקודת / עמדת גבול', כמכוון למבצרי הגבול של עמון. הוא מסתמך על הצירוף 'מבואות ים' שבקינת צור (יחזקאל כז ג), שהוא מפרשו כמונח טכני לנמל, על-דרך האכדית kārūm, אבל כנראה לפנינו רק ביטוי ציורי לצור היושבת לשערי-הים.

ס ב ב ת . כך אולברייט. הורן וקוטשר קוראים 'סֶבְבַת', כניסות סביב הבית, אבל איך יתוארו כניסות מסביב לבית? נראה ש'סובבות' הוא מונח טכני ארכיטקטוני לתיאור המבואות. אף שמונח זה אינו מצוי במפורש במקרא, צורות פעליות גזורות מ'שורש סב'ב' באו בתיאורים טכניים שבמקרא (למשל, מלכים-א ז טו, כג; ירמיה נב כא; יחזקאל מא ז). במשנה הוזכרו ה'סֹבְבִי' של המזבח, שהוא מעין כרכוב שהכוהנים מהלכים עליו (זבחים ה ג; ו ה; תמיד ב א; מידות ג א; כלים יז י), 'מִסְבָּה' ההולכת תחת הבירה (תמיד א א; מידות א ט), היינו פרודור תת-קרקעי(?); וכן 'מִסְבָּה', שבה היו עולים לגגות התאים (מידות ד ה); ו'מִסְבָּה' אחרת, שבה היו עולים מלשכת המדיחין לגג בית הפרווה (מידות ה ג). כנראה מין כבש, ואפשר שיהיה שער לִמְסָבָה (מידות ד ג). במקדש שלמה הוזכרו 'לולים' אשר בהם יעלו על הצלע התיכונה ומן התיכונה אל השלישית (כתוב: השלשים; מלכים-א ו ח). ובתיאור מקביל אצל יחזקאל (מא ז), תרגם יונתן: 'במסבתא סלקין מן ארעיתא לעליתא' וכו', היינו במסיבה עולים מן התחתונה לעליונה וכו'.¹⁹ בתוספתא (כלים, ב"מ ב ח [מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 580]): סובין, היינו יציע (מן *סובבין). וכיוצא בזה במגילת הנחושת (טור 11, שורה 8): 'סבין'.²⁰ מסתבר שהמלה 'סובבות' מתארת את המבואות, אולי פרודורים, מנהרות, כבשים, או אפילו חדרי מדרגות ולוליינים, או כיוצא בהם.

בשורות 2-3 באה הבטחת האל למלך להשמיד את אויביו; והוא עניין ידוע.

16 ראה, למשל: M. Riemschneider, *Die Welt der Hethiter*, Stuttgart 1954, pls. 11, 12, p. 238.
 17 ראה: י' אהרוני, 'עונת החפירות השניה ברמת רחל', ידיעות, כד (תש"ך), עמ' 87-89, לחות א-ד, 1.
 18 ראה: ש' ייבין, 'זמנה של המנהרה בחלקלקת לכיש', ארץ-ישראל, א (תשי"א), עמ' 29-31; וכן: אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, לוח יג.
 19 ידידי פרופ' יעקב ליכט הפנה חשומת-לבי לתיאור של חדר-מדרגות ולולייני המובא בתיאור ירושלים החדשה (טור ב, שורה 2-5): *Les 'petites grottes' de Qumran*: M. Baillet, in M. Baillet, J.T. Milik & R. de Vaux, *Texte*, Oxford 1962, p. 190 (להלן: *DJD III*).
 20 Milik, *DJD III*, pp. 237, 248, 296

שורה 2

כ ל = כי כל. המלית 'כי' נצטרפה למלה שלאחריה כמו בכתובות פיניקיות,²¹ כגון: כתובות יחמלך (שורה 6) ויחומלך (שורה 6): 'כתעבת עשתרת' = כי תועבת עשתורת;²³ ובכתובת מקרת-חדשת: 'כשמע' = כי שמע.²⁴ וכך גם בלשון אוגרית.²⁵ אבל בכתובת מישע מלך מואב ובכתובות עבריות מימי בית ראשון: 'כי'. ואין אפוא מקום להיסוסיו של פֿש. להצמדת מלית למלה שלאחריה השווה גם לקמן, שורה 5: תדלת (וראה שם).

מ ס ב ב ע ל ד. המחוקק באבן השמיט את הנקודה המפרידה שאחרי המלה 'מסבב'. לדעתם של קרוס, אולברייט וקוטשר הסימן שאנו קוראים אותו עי"ן אינו אלא הנקודה המפרידה, והם קוראים 'מסבב לך'. אמנם העיגול מלא כמו בנקודה מפרידה, אבל הוא גדול מדי לשם כך, וכנראה ניתז הפנים של העי"ן בשעת החקיקה. ההצעה השנייה של הורן לקרוא 'מסבב עלך' קשה.

קרוס משער שב'מסבב' הכוונה לאותן 'מבאת סבבת'. אולברייט קורא 'מסבב לך', וסבור שהכוונה לאיבי עמון. לדעת קוטשר 'מסבב' פירושו אויב. הקריאה עֿלך מצטרפת יפה לפירוש מסבב = אויב. להתפתחות של מסובב אל אויב השווה משמעות המלה עֿר = אויב. להשמטת ה'י' עקב התכווצות הדיפתונג השווה לכתובת שעל הקרית מגבל: 'עלך'=²⁶ עלך, וכתובת יחומלך מלך גבל (שורה 6): 'עלהם'=²⁷ עליהם.

מ ת י מ ת. אף כאן נשמטה הנקודה המפרידה. הקריאה 'מתימתן', כהצעת הורן ואולברייט, דחוקה. קרוס משער שזו אזהרה למי שיפרוץ אל הקודש, אבל לשיטתנו המדובר בהבטחה למלך להשמיד את אויביו, המסובבים עליו. הסופר משחק במלים בעלות משמעות שונה מאותו השורש: מסובבות וסובב. להבטחה של השמדת האויבים בזיקה לבניין מקדש השווה 'כתובת החלום' שעל הגליל של נבונאיד, מספר. 28

שורה 3

כ ח ד. א כ ח ד מ ו כ ל. כך פֿש. הורן גורס: 'כחד. אכהד ? וכל'. קרוס. 'כחד אכחדיה[ן]'. [כל]. לפי התצלומים שבפרסום הראשון ואצל פֿש ורופא נראית הקריאה 'כחד אכחד' [כל]. לכל שאר האותיות עלי לסמוך על עדותו של פֿש והשוואת הפקסימלי לחצולם. הקריאה 'כחד אכחידם', עומדת בהקבלה יפה אל 'מות ימותון'. מ ע ר ב. קרוס קורא: 'מער'. 'ב', ומפרש כל מְעַר, היינו כל מסית, או כל מְעִיר, קריה. הורן: 'מְעַרְב', היינו צד מערבי. נראה לי שיש לפרש 'וכל הנכנס' (משורש ער"ב I). כנראה מתחיל כאן עניין חדש המדבר במי שיהיין להיכנס במקומות האסורים לכניסה במקדש.

21 Z.S.Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936, §19.2 [p. 62]; J. Friedrich & W. Röllig, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma 1951², § 257 [p. 130]

22 ג' סלושץ, אוצר הכתובות הפניקיות, תל-אביב תש"ב, מספרים 2, 5.

23 שם, מספר 9.

24 שם, מספר 472, שורה 4.

25 גורדון (לעיל, הערה 14), סעיף 12.4 (עמ' 107).

26 H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, I, Wiesbaden 1966², no. 3 [p. 1]

27 סלושץ (לעיל, הערה 22), מספר 153, שורות 7-8.

28 לגדון (לעיל, הערה 9), עמ' 220-221.

29 סלושץ (לעיל, הערה 22), מספר 574, שורה 2.

שורה 4

ובכל סדרת ילנן צדק. כך פֶּשׁ. קרוס קורא: 'ובכל. ס[ב]כתילחנ. צדה', אבל פירושו 'סבכת (= חצרות) ילחן (שם עצם פרטי)', דחוק. הקריאה של הורן: 'וב כל. ס? תיל נד צדק', חסרת כל משמעות. קוטשר קורא: 'ובכל ס[בב]ת ילנ בצד[ק]', ומפרש: 'ובכל סביבותיה ישרור צדק'. קריאתו של פֶּשׁ משכנעת ונראית בתצלומים, וכך גם פירושו שאני סוטה ממנו רק במעט. 'סדרת' = שדרות, שדרות-עמודים, קולונדה (השווה (מלכים-א ו ט; מלכים-ב יא ח, טו; דברי הימים-ב כג יד). לצורה 'לִלְגָן' השווה תהלים צא א; איוב לט כת. יש לקבל את הצעת קוטשר להשוות אל ישעיה א כא: '... צדק ילין בה...'. מסתבר שלפנינו ביטוי ציורי.

הצעתו של אולברייט לשורות 3-4: '[כחד אכחד [ב]כל מערכת/ובכל ס[דר]ת ילחם צדה', קשה מבחינה פאליאוגראפית, ויותר מכך קשים פירושו: 'פָּתַד אָךְ מָד', כלומר אחד כאחד, וכן מפקפק ביותר פירושו על מערכות מלחמה ושדרות. הוא הדין לדין ההולך ברוח פירושו של אולברייט ומציע לקרוא: 'ובכל ס[בב]ת יל[ח]מ בצרה[ו]', היינו יילחם בצריו.

שורה 5

תנע[ל]. תדלת בדלת. פֶּשׁ משלים 'אל'. להצעתו של קוטשר לפרש 'תדלת'—את הדלת, תוך השוואה לאגרות בר-כוכבא, יש סימוכים מצד אחד בעברית המדוברת ומבליעה את האל"ף ואת ה"א הידיעה ומצד שני בכתובות פוניות וניאר-פוניות מקרת חדשת: 'תאבנ' = את האבן,²⁹ ומסרדיניה: 'תמתנת' = את המתנה.³⁰ להצמדות המליות בכתובת זו השווה 'ככל' = כי כל, בשורה 2. הצעתו של אולברייט לקרוא: '... והכל תדלת בדלת בטן', ולפרש 'והכל תכתוב ('תדלת' פועל מדלת = לוח לכתובה, טוֹךְ) על דלת מעץ האלה (= פֶּטְנָה)', דורשת העזה דמיון. נראה לי שהצירוף 'תדלת בדלת' דורש כאן פועל ויש להשלים תנעל את הדלת, אולי יש לפרש 'דלת בדלת' במשמעות של דלת כפולה בעלת שני דפים, השווה יחזקאל מא כג—כד (וכן שופטים טז ג; מלכים-א ו לז; ועוד), בלשון 'תיאור ירושלים החדשה': 'דשין' (טור א, שורה 9, 19).³¹

בטן כרה. מונח טכני (השווה מלכים-א ז כ). הצעת אולברייט על 'בטן' (לעיל) דחוקה. הורן, קרוס ואולברייט גורסים 'פרה'. הורן מפרש 'פָּרָה', היינו כרה את הדלת בבטן (המבנה). אולברייט לשיטתו גורס 'פָּרָה' = משתה, וקשה. קרוס: 'בטן פָּרָה', היינו כורו. פֶּשׁ מציע 'כבה'. אף שהצעת קרוס יפה יותר, אי-אפשר להכריע.

30 שם, מספר 573, שורה 6. וראה: הריס (לעיל, הערה 21), סעיף 255 (עמ' 128).

31 Baillet, *DJD III*, pp. 189, 190

שורה 6

$\times \times \times$] ת ש ת ע ב ב נ א ל מ [. הורן, קרוס ואולברייט אינם מבחינים בשרידי האות
 שלפני הה"א. לפי הפקסימילי שאצל פֶּש אפשר להשלים מי"ם או נו"ן.
 שורה זו ניתנת להתפרש להרבה פנים. הורן וקוטשר גורסים 'תשתע' משורש שת"ע = פח"ד
 (השווה ישעיה מא י: 'אל תשתע כי אני אלהיך'). פירושו של הורן: 'פחד היה בבני אֶלֶם',
 מזור. קוטשר השלים ופירש: 'למ]ה תפחד הרי אתה בן האלים'. פֶּש: 'תירא מִבְּנֵי אֶלֶם', מ,מ,
 כמו באוגריתית ובפיניקית. ואפשר להשלים אפוא: 'ה]נה תשתע' וכו'. וזו קריאה למלך לירוא
 את האֶל (השווה ויקרא יט יד, ועוד), וזו הקריאה הפשוטה. אולברייט: '... תבטח בבני
 אלים'; 'תשתע' משורש שע"ה = בט"ח, סמך על (שמות ה ט). קרוס השלים ופירש: 'לְבָנָה
 תְּשַׁמַּע בְּבָנֵי אֶלֶם, היינו: 'לבונה תקריב (משורש שע"י, להקריב קורבן, מתנה) בתוך האולם'.
 נגד התנגדותו של קרוס לקרוא 'בְּבָנָי' בטענה שהיו"ד היתה צריכה להיכתב, השווה הצורה
 'בנעמנ', היינו בני עמון, החוזרת בכתובת מתל סיראן (לקמן) וכנראה גם בכתובת מהתיאטרון
 הרומי ברבת-עמון (לעיל, והערה 4). הצעתו לפרש 'בְּבִין' = בתוך, קשה. אין בין בתוך,
 והצורה 'בְּבִין' יחידאית במקרא: 'וצמחו בְּבִין חציר' (ישעיה מד ד), ואולי היא משובשת וצריך
 לגרוס 'כבין' בהקבלה לצלע השנייה של הפסוק: 'בערבים על בלי מים'. ועוד זאת מסדרי
 הקורבנות שבמקרא עולה שקטורת כשלעצמה קרבה בפנים, על המזבח החיצון היא קרבה רק
 כלואי למנחות וקשה שכאן מצווה המלך להקטיר לבונה באולם—לשיטת קרוס—ולא בהיכל
 או בדביר.

אפשר לקרוא 'בְּנֵי אֶלֶם' או 'בני אלים'. אל 'בן אלם' השווה ההשבעה הארמית
 מארסלאן-טאש (שורה 11): 'וכל בנ אלמ';³² כתובת אזתוד, A, טור III, שורה 19: 'וכל דר בנ
 אלמ';³³ ובכתבי אוגרית 'דר בנ אֶל'.³⁴

שורה 7

השורה פגומה מדי, ואין טעם להביאה כאן.

שורה 8

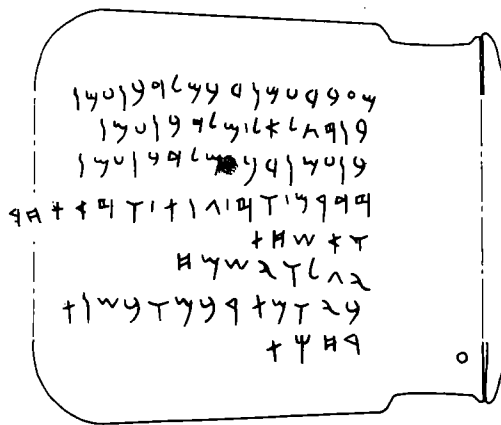
הורן קורא רק: '???למ. לכ. ו???'. קרוס: 'אֶלֶם. לְךָ. וּשְׁנֵי'. אולברייט: משלים וקורא:
 'בנא]למ. לְךָ. וְשֵׁלֶם. וְשֵׁלֶם. וְשֵׁלֶם. וְשֵׁלֶם'. בתצלום נראית הנקודה המפרידה ושרידי
 אות שאולי היא שי"ן (קרוב יותר מאל"ף). בין הנקודה המפרידה לשרידי השי"ן (?) יש מקום
 לאות נוספת. שרידי שי"ן נראים היטב לפני השבר הגדול שניתז מהאבן. אני משלים: 'ושלום
 לביתך', על-פי הכתוב בשמואל-א כה ו: 'ואתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום'. נוסחת
 הברכה: 'שלום ל... נפוצה במקרא (בראשית מג כג; שופטים ו כג; ועוד).

32 דונר ורליג (לעיל, הערה 26), מספר 27 (עמ' 6).

33 שם, מספר 26 (עמ' 6).

34 גורדון (לעיל, הערה 14), מספר 107, שורות 2-3.

בקבוק ברונה מתל סיראן

כתובת על בקבוק מתל סיראן

בחפירות בתל סיראן, שבמגרשי האוניברסיטה של רבת-עמון, נתגלה בשנת 1972 בקבוק ברונה באורך של עשרה ס"מ, ועליו חרותה כתובת עמונית בת שמונה שורות לא שוות. הכתובת ברורה, ורק מלה אחת לא נתפרשה, אף שקריאתה ברורה. זמנה של הכתובת, לפי שיקולים פאליאוגראפיים והיסטוריים, 600 לפני הספירה, בקירוב (קרוס ותומפסון).³⁵

1	מעבד עמנדב מלכ בנ עמנ	5	ואשחת
2	בנ הצלאל , מלכ בנ עמנ	6	יגל וישמח
3	בנ עמנדב מלכ בנ עמנ	7	ביומת רבמ ושנת
4	הכרמ , וה , גנת , והאתחר	8	רחקת

35 H.O. Thompson & F. Zayadine, 'The Tell Siran Inscription', *BASOR*, CCXII (Dec. 1973), pp. 5-11; F.M. Cross, 'Notes on the Ammonite Inscription from Tell Siran', *ibid.*, pp. 12-15; F. Zayadine & H.O. Thompson, 'The Ammonite Inscription from Tell Siran', *Berytus*, XXII (1973), pp. 115-140; P.-E. Dion, 'Motes d'épigraphie Ammonite', *RB*, LXXXII (1975), pp. 24-28

לקמן הכתובת מנוקדת:

1	מַעֲבָדֵי עַמְנָדְבַּ מֶלֶךְ בְּנֵי עַמֹּן	5	וְאַשְׁחַת
2	בֶּן הַצֶּלְאֵל מֶלֶךְ בְּנֵי עַמֹּן	6	יָגַל וַיִּשְׁמַח
3	בֶּן עַמְנָדְבַּ מֶלֶךְ בְּנֵי עַמֹּן	7	בְּיוֹמֹת רַבִּים וְשָׁנֹת
4	הַפְּרָם וְהַגָּנָת וְהָאֲחָחֵר	8	רַחֲקַת

פירוש

שורה 1

מעבדי מעעלי. השווה איוב לד כה: 'מעבדיהם'; מצד שני אפשר לנקד 'מעבד', השווה דניאל ד לד: 'מעבדוהי'. השימוש בשורש עב"ד תמורת פע"ל או עש"ה, מורה כנראה על קרבת העמונית של אותה תקופה לארמית, ואולי כבר על חדירת השפעה ארמית. שים לב להשמטת אס-הקריאה (יו"ד) בסוף המלה, בגלל התכווצות הדיפתונג, והשווה לקמן, 'בנעמנ'.

עמנדב. שם זה של מלכי עמון בא גם בשתי חותמות עמוניות: 'לאדנפלט/עבד עמנדב',³⁶ 'לאדננר ע/בד עמנדב',³⁷ ובכתובת של אשורבנפל מלך אשור—Amminadbi³⁸ (וראה לקמן). בני עמנ. ולא בני עמון, השווה לעיל, 'מעבד'. וכך גם בשרידי הכתובת שנמצאה בחיאטרון הרומי של רבת-עמון 'בנעמנ',³⁹ ללא אס-הקריאה, וללא נקודה מפרידה. יצוין כי לעולם העמונים מכנים עצמם בני עמון ואינם נוקבים בשם עמון כשהוא לעצמו.

שורה 2

הצלאל. קרוס קורא 'הצלאל', ומציע גם אפשרויות אחרות.

שורה 4

והגנת. והגנה, עם סימן הפרדה שלא במקומו. כותב הכתובת לא הקפיד בסימון הסימנים המפרידים (כאן, ובכתובת החיאטרון, לא נקודה אלא קו קצר); וראה הערותיו של דיון (בעמ' 25, הערה 5), על הפיסוק. והאתחר. קשה. ללא פירוש. כנראה משורש תח"ר לא ידוע, ואל"ף פרוסטטית (כמו אצבע, או אזרוע). הניקוד שרירותי על משקל אצבע.

שורה 5

אשחת. אשוח, מקווה-מים.⁴⁰ כמו בכתובת מישע, שורות 9, 23. בן-סירא נ ג; ומגילת

36 103–105 C.C. Torrey, 'A Few Ancient Seals', *AASOR*, II–III (1921–1922), pp. 103–105; רשימה ביבליוגראפית מעודכנת אצל: גרביני (לעיל, הערה 1), עמ' 98, הערה 6.

37 62–65 G.R. Driver, 'Seals and Tombstones.' *ADAJ*, II (1953), pp. 62–65; וראה: גרביני (לעיל, הערה 1), עמ' 100.

38 Oppenheim, *ANET*, p. 294

39 ראה לעיל, הערה 4. עודד משלים: 'בן עמנדב'.

40 Y. Yadin, 'Excavations at Hazor', *IEJ*, XIX (1969), p. 18 n. מהותו של האשוח ראה: n. 18, ואין דבריו יוצאים מגדר השערה.

הנחושת (טור ה, שורה 6; טור ז, שורה 4; טור י, שורה 5; טור יא, שורה 12):⁴¹ 'אשיח'; בלשון חכמים: 'שיח'. שים לב לחסרון ה"א הידיעה, וכנראה מחמת רשלנותו של מי שחרט את הכתובת.
לצורת הנקבה ביחיד גנת, אשחת, השווה בכתובת מישע, שורה 3: הבמת = הבמה, ושורה 26: המסלת = המסילה.

שורה 7

ב י ו מ ת ר ב ס . שים לב לצורת הריבוי. צורה זו מצויה גם בעברית לצד צורת הריבוי הרגילה 'ימים'. השתמרות הוי"ו מעידה על היותה עיצורית (תן לבך גם לעירוב של צורות הריבוי, נקבה וזכר: 'יומת רבם').
ו ש נ ת . היינו שנים. צורת הריבוי 'שנת' מצויה באוגריתית ובפיניקית, ובעברית בלשון השירה.

הכתובת היא מעין כתובת סיכום למפעליו של עמנדב בן הצלאל מלך בני עמון, אבל לפי שנחקה על חפץ קטן ולא על מצבה מונומנטאלית, יש להניח שהבקבוק הוקדש למקדש כלשהו. מחבר הכתובת השתמש בנוסחות ספרותיות שהבולטת בהן היא הפסוק: 'יגל וישמח ביומת רבם ושנת רחקת', היינו, יגל וישמח בימים רבים ושנים רחוקות. בדין השווה קרוס פסוק זה ליחזקאל יב כז: 'לימים רבים ולעתים רחוקות', ולפסוק מכתבי אוגרית: 'לימת.שפש. וירח / ונעמת. שנת.אל', היינו לימות שמש וירח ונועם שנות אל.⁴² ועוד יש להשוות אל משלי ג ב: 'כי אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך'. הצירוף 'שנים רחוקות', מצוי גם בספרות האכדית: *šānātīm ruqātīm*.⁴³ לתקבולת יומת || שנת, השווה דברים לב ז; תהלים ד טו; יחזקאל כב ד (ימים || שנים); ועוד, וכן בכתובותיהם של יחמלך, אבבעל, אלבעל ויחומלך מלכי גבל.⁴⁴ התקבולת יגל || ישמח מצויה הרבה במקרא (ישעיה כה ט; סו י; יואל ב כא, כג; תהלים יד ז; נג ז ועוד), ואף בכתבי אוגרית.⁴⁵ לדברי הכתובת על מפעלי הבנייה והחקלאות של עמנדב השוו תומפסון וזידין את הכתובת בקהלת ב ד-ו: 'הגדלתי מעשי בניתי לי בתים נטעתי לי כרמים עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי עשיתי לי ברכות מים וכו'. והשווה גם למסופר בכתובת מישע על מפעלי הבנייה של מישע מלך מואב (שורה 21 ואילך). אבל בניגוד ללשון מדבר של קהלת ומישע, ושל שאר כתובות בנייה רבות מארצות המקרא, הכתובת דן מדברת במעשי עמנדב בדומה למסופר במקרא על מעשי המלכים, כגון עוזיהו (דברי הימים-ב כו י) וחזקיהו (מלכים-ב כ כ), כאילו נלקחה הכתובת מחיבור כרוניסטי, מעין ספר דברי הימים למלכי בני עמון.
חשיבות מרובה נודעת לרשימת מלכי עמון בדורות האחרונים לקיומה. לקמן רשימה זו (האחרונים בעקבות קרוס):

Milik. *DJD III*, pp. 289, 291, 295, 297 41

RS 24.252:vs. 10-12 (*Ugaritica*, V, Paris 1968, p. 553) 42

W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, II, Wiesbaden 1966-1972, pp. 995-996 43

סלושץ (לעיל, הערה 22), מספר 2, 3, 4, 5. 44

M. Dahood, in: L.R. Fischer (ed.), *Ras Shamra Parallels—Texts from Ugaritic and the Hebrew Bible*, I, Roma 1972, p. 354 45

הוא Sanipu הנזכר בכתובות תגלת-פלאסר השלישי מלך אשור בין מלכים מעלי מס (732-734 לפני הספירה) ⁴⁶	שנב
הוא Bu/puduilu ⁴⁷ הנזכר בכתובותיהם של סנחריב ואסרחדון מלכי אשור ⁴⁸	פדאל
הוא Amminadbi הנזכר בכתובות אשורבנפל מלך אשור ⁵⁰	עמנדב א' ⁴⁹
(בן עמנדב א')	↓
בכתובת, שורה 1	עמנדב ב' ⁵¹
בכתובת, שורה 2	הצלאל
בכתובת, שורה 3	↓
הוא בעלים ⁵² בן דורו של צדקיהו ששלח את ישמעאל בן נתניה לרצוח את גדליה בן אחיקם (ירמיה מ יד).	עמנדב ג' בעלים

46 Oppenheim, *ANET*, p. 282; ולעיל, הערה 2.

47 קרוס קורא את השם בַדְאֵל, היינו בידאל, על דרך השמות הפיניקיים-הפוניים הרבים המורכבים ביסוד בַדְ, המתפרש ביד, והוא משחזורו <ba-yad > bád > bód. אבל תן לכך לחותם מן המאה השביעית לפני הספירה, מא-סלט: 'לבידאל/בן המכאל', (D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze 1934, pp. 176-177, pl. XIX, 17) המורה על השתמרות הצורה ba-yad! לפיכך איני רואה טעם שלא לקרוא את השם פדאל, היינו: פדה-אל. נראה שהעמונית, בדומה לעברית ובניגוד לאוגריתית, הכנענית של מכתבי אל-עמארנה (מכתב 246, שורה 35) והפיניקית, שמרה על הצורה יד, שלא כדעת גרביני (לעיל, הערה 1, עמ' 80). על הרכיב פדה באפיגראפיה של עבר-היורדן המזרחי השווה החותם: פדה (נ' אביגד, 'קבוצת חותמות עבריים', ארץ-ישראל, ט [תשכ"ט], עמ' 2, ולוח א. מספר 2).

48 Oppenheim, *ANET*, pp. 287, 291

49 אחד מהם הוא עמנדב המוזכר בחותמות של אדנר ואדנפלט עבדי עמנדב, לעיל הערות 36, 37.

50 Oppenheim, *ANET*, p. 294

51 לעיל, הערה 49.

52 לדעת קרוס היה שמו בעלי; וראה עמ' 15, הערה 23 במאמרו (לעיל, הערה 5). לדעת סאור (לעיל, הערה 4) הוזכר בעלי בכתובת התיאטרון מרבתי-עמון. אבל השווה אוגריתית בעלס, וראה: B. Oded, *RSO*, XLIV (1969), p. 187, n. 3